

A „LÉT ÉS IDŐ”-TŐL A LÉT ÉS A TERMÉSZET GÖRÖG TAPASZTALATÁIG*

SZUMMER Csaba

„/.../ a Lét és időből az a közeg hiányzik,
melyben az ember történelmet csinálhatna.”
(Vajda, 1993, 84)

BEVEZETÉS

Heidegger 1945-46 táján ezt írja naplójában: a filozófus a „lét által tollbamondottakat a nyelvbe írja be.” (GA 97. 86.; id. Schwendtner, 2023, 125.)¹ Nem ő a szerzője tehát saját gondolatainak, hanem maga a lét. Hogyan jutott el idáig kezdeti filozófiájától, amelynek *fókuszában* az egyéni döntés, a felelősség és a *szabadság problémája állt*? Mi a lényege a késői filozófiájának, az úgynevezett „létfilozófiának”, amely sok tekintetben *tagadja* az ember szabadságát? Ezekre a kérdésekre keresek alább választ. Írásomban átveszem Schwendtner Tibor több, véleményem szerint alapvető jelentőségű meglátását Heideggerrel kapcsolatban, elsősorban a rektori korszakot és Heidegger léttörténeti gondolkodását illetően. Ugyanakkor, mint látni fogjuk, Heidegger szellemi fejlődését *autochtonabb* természetűnek, azaz a társadalmi és történelmi feltételektől, valamint Heidegger élettörténeti epizódjaitól függetlenebbnek látom annál, ahogyan azt Schwendtner interpretálja.

A LÉT ÉS IDŐ MONUMENTÁLIS TORZÓJA

A *Lét és idő* sokak szerint a huszadik század legnagyobb hatású bölcséleti munkája. Írója axiomatikus módszerességgel, ugyanakkor költői inspirációval épít fel benne egy olyan leírást az emberről, amely a döntésen és a szabadságon alapul. Az emberi lény, Heidegger kifejezésével a *Dasein*, „mindig egzisztenciájából, önmagának abból a lehetőségéből érti meg magát, hogy önmaga vagy ne önmaga legyen.” (*Lét és idő*, 28.) A *Dasein* az a létező, „amelynek létében magára erre a létre megy ki a játék.” (*Lét és idő*, 225.) A *Lét és idő* lényegi módon

* A tanulmány megírását az OTKA „Affektivitás, fantázia, emlékezet: nem-intencionális tudatformák Kanttól a fenomenológiáig” című, 138745 számú pályázata támogatta.

¹ Heidegger napló-részleteit (GA 94; GA 97), valamint két másik szövegét (GA 36/37; GA 79) Schwendtner Tibor különböző írásaiból idézem, az ő fordításában. (GA = Gesamtausgabe, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main.)

határozta meg a huszadik századi egzisztencialista filozófiát mind közvetlenül, mind pedig Jean-Paul Sartre *A lét és a semmi* c. művének közvetítésével. Írója mégsem elégedett a könyvvel. Nem lehet elégedett. Az emberi lét leírását ugyanis csupán eszköznek szánta egy nagyobb cél elérésére. Heidegger azért kezdett bele a könyv megírásába, hogy az emberen keresztül *magát a létet* értse meg. A könyv így fejeződik be: „A lét interpretációjára vonatkozó *vita* nem simítható el, *mert még soha ki sem robbant*. [...] már a *vita* kirobbantása is előkészületeket igényel.” E vizsgálódás, azaz a *Lét és idő*, „még csak *úton van*” ahhoz, hogy előkészítse a lét értelmére vonatkozó vitát. A könyv két kérdéssel zárul. „Vezet-e út az eredendő *időtől* a *lét* értelméhez? Vajon maga az *idő* a *lét* horizontjaként nyilvánul meg?” (*Lét és idő*, 2004. 500. – kiemelések az eredetiben)

Két évtizeddel később, 1947-ben, a *Humanizmus-levélben* (Levél a „humanizmusról”) Heidegger ezt írja: „Többnyire úgy vélik, hogy a *Lét és idő* kísérlete zsákutcába jutott. Ne törődjünk most ezzel a véleménnyel.” Majd így folytatja: az a gondolkodás, „mely a *Lét és idő* című értekezésben megkísérelt néhány lépést megtenni, még ma sem jutott túl ’létén és időn’. Meglehet, hogy a gondolkodás egynemely dolgában [*Sache*] eközben elmélyült.” (Heidegger 1947/2003. 317) Korábban pedig azt írja, hogy a *Lét és idő* publikálásakor „az első rész harmadik szakaszát, az „*Idő és lét*”-et visszatartottam. (vö. *Lét és idő*, 57.), mert „a gondolkodás ezt a fordulatot”, a szubjektivitást elhagyó fordulatot

„nem tudta kellően kimondani, és így a metafizika nyelvének segítségével nem is tört át. Az 1930-ban megfogalmazott és előadott *Az igazság lényegéről* című előadás, mely csak 1943-ban jelent meg, némi bepillantást nyújt a *Lét és időt* követő gondolati fordulatba, mely az „*Idő és lét*”-hez visz át. Ez a fordulat nem a *Lét és idő* álláspontjának megváltozása, merthogy először ebben jut el a megkísérelt gondolkodás annak a dimenzióknak a helyére, melyből tapasztalattá tehető a *Lét és idő*, mégpedig a *létfeledettség* alaptapasztalatából.” (Heidegger 1947/2003. 305.)

Heidegger számára tehát a könyv harmadik, nem publikált szakaszának megírása közben válik világossá, hogy *az ember felől* nem tudja megérteni a létet. Ehelyett egy olyan megközelítést kell alkalmaznia, amelyben – a *Lét és idő* szavaival – „*az idő a lét* horizontjaként nyilvánul meg.” A *Lét és idő* 1927-ben jelenik meg. Heideggernek hosszú és termékeny élet adatik, amelynek hátralévő mintegy 50 évét azzal fogja eltölteni, hogy a lét történetét rekonstruálja. *Új kezdetet* akar ezzel előkészíteni a szerinte véglegesen kifáradt és kiüresedett Nyugat számára. 1929/30-as előadásaiban, valamint az említett *Az igazság lényegéről* című előadással már elindul ezen az úton.

A GÖRÖG KEZDET ÉS „A MÁSIK KEZDET”

A léttörténeti gondolkodás nem egységes. Didaktikai okokból kezdjük a késői szakasz bemutatásával. 1943-ban, Hölderlint méltatva, aki a 30-as évek közepétől haláláig döntő hatást gyakorolt rá, Heidegger tömören összefoglalja saját léttörténeti gondolkodását. Hölderlin költészetének „szava: szent.” Azért szent, mert e költészet „az Istenek meneküléséről szól. Azt mondja, hogy az elmene-kült Istenek kímélnék minket.”, azaz nem jelennek meg a számunkra. Egészen addig kímélnék minket, míg fel nem eszmélünk szendergő állapotunkból, és képessé nem válunk arra, „hogy közelükben lakjunk. [...] Szükséges marad ezért, hogy előkészítsük a tartózkodást e közelségben”, az Istenek közelségében. Így tesszük meg az első lépést az úton, mely arra a helyre vezet, „ahol illőn felelünk meg a sorsnak, ami Hölderlin költészeté.” Ez a költészet mindennél alkalmasabb arra, hogy *előkészítse* az Istenek közelségében való tartózkodást. Ám ezáltal még nem érkezünk el az Istenek közelségébe, jelzi a feladat irdatlan nehézségét Heidegger. Még „csak ama helység előhelyére érünk el, ahol talán megjelenik 'az Istenek Istene'”. Nem az embertől függ azonban, hogy végbemegy-e a világ jelen állapotának fordulata. Már csak azért sem tőle függ, „mert az emberi meszterkedés”, melynek jellegét ez a világgállapot határozza meg, egyúttal erre a világgállapotra „ráhanyatlottan van.” Mit kell akkor tennie az embernek? Megtehetjük és meg is kell tennünk az első lépést azon a hosszú, nagyon hosszú úton, amely elvezethet „ama helység előhelyére”, ahol egyszer talán megjelenik majd „az Istenek Istene”. (Heidegger 1998. 207.)

A létfilozófia – jóllehet, még csupán költői metaforákban, ám mégis szinte teljes fogalmi vértetben – itt lép először a nyilvánosság elé. Heidegger a Hölderlin-előszóban a léttörténeti gondolkodás alapfogalmait vonultatja fel előttünk. Ezek – Schwendtner (2013) interpretációjára támaszkodva – a következők: a „lét” (*Sein*, „y”-nal írva), a „létfelejtés” (*Seinsvergessenheit*), a „lételhagyottság” (*Seinsverlassenheit*) és az esemény (*Ereignis*) fogalmi. Az „Istenek Istene” maga a lét (*Sein*), amely a történelem elmúlt két és félezer évében, a létfelejtés korszakában egyre inkább elfordult az embertől. A szubjektivitást elhagyó gondolkodói fordulata után Heidegger már úgy látja, hogy az ember sorsát nem ő maga határozza meg, hanem a lét története (*Seinsgeschichte*). A *Dasein* továbbra is a létmegértő létező marad, vagyis az ember alapjában létmegértő módon egzisztál. Lehetőségei azonban kimerülnek abban, hogy felkészítse magát az eseményre (*Ereignis*). „A lét eseményként lényegül.” (*Das Sein west als das Ereignis*.) (GA 65. 236, idézi: Schwendtner 2013. 57.) Az esemény a lét gondolásának új alapítása, az ember újjászületése, a *Dasein* valóban létmegértővé létezővé válása. Az esemény a „másik kezdet” (*anderer Anfang*) eljövetele valamikor a távoli jövőben, amikor az ember újra képes lesz az istenek közelében lakozni, azaz kiállni a lét igazságának a tisztásába. (lásd később)

De mi is ez a „másik kezdet”? Schwendtner (2013, 56.) a következő módon vázolja fel a fogalmat. Az első kezdetet Heidegger szerint a 6. és 5. század fordulójának korai görög filozófusai, nevezetesen Anaximandrosz, Hérakleitosz és Parmenidész vitték végbe, jelentős részben olyan alapszavak – például „*apeiron*”, (ősanyag) „*phüszisz*”, (természet) „*logosz*”, (a kozmoszt uraló rend, illetve ezt a rendet leíró beszéd), „*alétheia*” (igazság) – megalkotásával, amelyek megalapozták a nyugati kultúra fejlődését. Ekkor gyullad ki az *a fény – a lét fogalmi és tapasztalati megragadása* – a Nyugat számára, amelynek a világosságából mind a mai napig élünk. A következő két és félezer évben azonban a *Dasein* egyre jobban elhagyja a létet. Ez a létfelejtés és lételhagyottság korszaka, amit Heidegger metafizikának is nevez, amelyben az ember *magát a létet már nem látja, csupán az egyes létezőket*. A tekintetet, – írja Heidegger 1949-ben a „Bevezetés a *Mi a metafiziká?-hoz*” c. írásában –, amellyel a létezőket látja, a *Dasein* „a lét fényének köszönheti.” Ugyanakkor a fény maga, „vagyis az a valami, amit az ilyen gondolkodás fényként tapasztal, már nem kerül ezen gondolkodás látókörébe; hiszen az a létezőt mindig és csakis a létező szempontjából állítja maga elé.” (Heidegger 2003. 335.). A létfelejtés korát a *létezők fölötti számító uralom minden határon túli kiterjesztésének szándéka* jellemzi. E szándék miatt az ember a létezőket egyre beszűkültebben, egyre inkább torzítva látja. Szükséges ezért egy *másik kezdet*, amellyel ismét megpillanthatjuk a létet magát, és a létezőket a léttel való kapcsolatukban látjuk, nem pedig mint az uralmunk kiterjesztésének potenciális tárgyait.

A létfilozófia szerint a *Dasein* a létnek alárendelten egzisztál. Ezért nem a *Dasein*től függ, hogy „az esemény”, a fordulat „a jelen világ-állapotban” bekövetkezik-e vagy sem. Ugyanakkor az esemény nem következhet be a *Dasein* nélkül, az emberi döntések részvétele nélkül. Ezek a döntések már nem az átlagember egzisztenciális döntései, amelyeket a *Lét és idő* tárgyal, hanem filozófusok és költők döntései. A *Lét és idő* szerint a halálhoz való előrefutás, azaz a végességünkkel való eltökélt szembenézés leplezi le az ember „számára az akárki–önmagába beleveszettséget”, és szembesíti azzal a lehetőséggel, hogy „önmaga lehessen”. Ezzel érhetjük el az autentikus létezést, amely már el van oldva „az akárki illúzióitól.” A *Dasein* hitelessé válik saját „szüvedélyes, [...] önmagában bizonyos és önmagától szorongó halálhoz viszonyuló szabadságban.” (*Lét és idő*, 2004. 309. – kiemelések az eredetiben) A létfilozófiában Heidegger lényegében visszaveszi az embertől azt a szabadságot, amellyel a *Lét és idő*ben felruházta.

Saját küldetését Heidegger a „másik kezdet” előkészítésében látja. Ez biztosítja majd azt a frissességet a Nyugatnak, amit akkor élvezett, amikor Anaximandrosz és kortársai felfedezik maguknak és az egész Nyugatnak a lét és a létezés csodáját. Fel kell támasztani, és „*újraelsajátítva*”, vagyis a saját képünkre formálva birtokba kell venni a „görög tapasztalatot”, azt, ahogyan a Szókratész előtti görög filozófusok viszonyultak a léthez. A görög tapasztalat (*die Griechische*

Erfahrung) az a tapasztalási mód, amely a létet engedte megnyilvánulni, önmagából kibomlani, túlcsonduló bőségében kiáradni. A „görög” tapasztalási mód azonban valójában nem kötött a görögséghez. A *Dasein* olyan viszonyulása ez a léthez, amely valóban nyitott a létre, kimeríthetetlenül gazdagnak, bőségesnek érzékeli a létet. Ez lesz majd a „másik kezdet” tapasztalási módja is az esemény eljövetele után.

A létfilozófia nyelve költőibb, egyben enigmatikusabb, mint a *Lét és idő* volt. Ezt a sajátos nyelvezetet, amellyel képes meghaladni a „metafizika” nyelvét, Heidegger a '30-as évek második felében kísérletezi ki magának. Egy olyan időszakban, amikor elsősorban az íróasztalfióknak ír. 1936 és '38 között keletkezik a kései korszak főműve, a *Beiträge, Adalékok a filozófiához (Az eseményről)*. Heidegger maliciózus biográfusa, Rüdiger Safranski így jellemzi az *Adalékokat*: „Heidegger magányos lét-gondolkodása arra vállalkozik, hogy egy Istent fogjon.” (Safranski 2000. 442.) Később, hogy érzékeltesse a mű homályos stílusát, a következő sorokat idézi az *Adalékokból*: Az utolsó istennek az „esemény és a tér-idő szakadékszerűségébe való beleilleszkedése az a háló”, amelyben az utolsó isten fennakad, hogy „szétszakítsa és a maga egyszerűségében bevégezze, isteni módon és különösen, mint a legidegenebb minden létezőben.” (GA 65, 471.)

A létfilozófia központi fogalma a *tisztás* vagy *világlás (Lichtung)*, amit Heidegger már a *Lét és idő*ben bevezet. A *műalkotás eredetében (1935-36)* ezt írja a tisztásról:

„A létező mint egész közepette jelen van egy nyitott hely. Van világlás. A létező felől elgondolva e világlás létezőbb, mint a létező. [...] Ennek a világlásnak köszönhetően adott a létező, és váltakozó mértékben ennek megfelelően lesz el-nem-rejtetté. Ám a létező még elrejtett is csak a megvilágított mozgásterében lehet. Minden létezőt, amely utunkba kerül és fellelhető, a jelenlétnek ez a furcsa ellenségeskedése jellemzi, amennyiben mindig elrejtettségre vonul vissza.” (Heidegger 1988. 84-85. – Kiemelés az eredetiben)

Mint említettük, a kései létfilozófia lényege a lét (*Sein, Sein*, Heidegger olykor az áthúzott alakot használja) elsőbbsége, dominanciája a *Daseinnal* szemben. Ennek megfelelően átalakul az egzisztencia (*Existenz*) fogalma és írásmódja is. Az emberi létezés lényege szerint ek-szisztencia (*Ek-sistenz*), ami „tartalmilag a lét igazságába történő ki-állást jelenti.” (*Lét és idő*, 2003. 304.) Az ember jelentősége és mozgásteré nagy mértékben redukálódik: „Az ember sokkal inkább maga a lét által a lét igazságába 'vetett', hogy ily módon a lét igazságát óvja, [...] hogy az Isten és az istenek, a történelem és a természet bejutnak-e, és miként jutnak be a lét fénykörébe (*Lichtung*) – jelen és távol vannak-e –, arról nem az ember dönt.” ((GA 9 330., (ford. Schwendtner Tibor); vö. *Lét és idő*, 2003. 307.)

Mint láttuk, Heidegger a *Humanizmus-levél*ben többek között a *Lét és idő* és a szubjektivitást elhagyó gondolati fordulat kontinuitását hangsúlyozza. Vajda

Mihály (1993) ugyanakkor a diszkontinuitás mellett érvel, úgy látja, hogy a *Lét és idő* megközelítése és fogalomrendszere lehetetlenné tette, hogy Heidegger meghaladja az általa metafizikainak nevezett újkori gondolkodást. Hiszen a *Lét és idő* a mindennapi létből akarja megérteni az embert, abból, ahogyan az eszközvilágba belevetve él és tevékenykedik. A könyv első szakaszának leírása szerint ez a lét „hanyatló lét.” Vajda ugyanakkor rá mutat, hogy ez a fajta létezési mód nem a *conditio humaná*-t, csupán a modernitás emberének léthelyzetét jellemzi. Vajda értelmezésében, amikor Heidegger a '30-as évek közepén felfedezi magának a korai görögség lét-, és természetfogalmát, a *physis*, és ennek segítségével képes kitörni a *Lét és idő* történelmietlen lét-, és emberfelfogásából. A létfeladás Heideggernél 1935-től kezdődően „*physis*-feledés”. (Vajda 1993, 75) A *physis* a Szókratész előtti görögség lét-, egyben természetfelfogása, amelyben ember és lét egymásra van utalva. Ember és lét kapcsolata azonban nem egyenrangú. A lét a domináns fél. „A *physis* a keletkezés, az önmagát a rejtőzködőből kihozás, s így annak előállítás”, idézi Vajda Heideggert. (Heidegger 1976, 12 – id. Vajda, 1993. 76.) Heidegger interpretációjában a görögök felfogásában az ember alkotó aktivitás „a keletkezés, az önmagát a rejtőzködőből kihozás folyamata, azaz *maga a physis*, ahol a rejtőzködő először áll elő [...]” (Vajda, 1993. 77.) Vajda felfogásában a korai görög természet-, és létfelfogás azt jelenti, hogy a „rejtőzködő önmagát kényszeríti létre az ember által”. Az ember pedig „arra kényszerítetik, hogy erőszakot alkalmazzon az ellenállhatatlan” léttel szemben, hogy ezzel „segítse” a rejtőzködőt önmaga-előállításában. Ezen az aktuson keresztül, „amely a *physis* aktusa”, az ember maga ittlétre „szoríttatik.” (Vajda, 1993. 78.) „A keletkezés, a rejtőzködőből magát előhozás folyamata”, azaz a *physis*, a természet-lét, „és az emberi alkotás, az emberi” ittlét azonosak.” (Uo. 79.) A *physis*, vagyis a „feltörekvő-időző működés” az emberi alkotásban lép elő a rejtőzködéséből, a *physis* ezáltal létrejön (igazság történik), és ezzel „*logos* és *physis* különválnak.” (Uo.79.) A lét tehát lényege szerint *feltörekvő, állandóan létesülő, megnyilvánulni akaró*. Az ember lényege pedig az, hogy a megnyilvánulni akaró létet az alkotásban valósítsa meg.

A NÁCI ELTÉVELYEDÉS

Hogyan jut el Heidegger gondolkodása idáig a *Lét és idő*től? Egyrészt, mint már szó volt róla, Heidegger gondolati fejlődésének belső dinamikája követeli meg, hogy új irányt szabjon saját gondolkodásának. Mivel elégedetlen a *Lét és idő*ben alkalmazott megközelítésével, végrehajtja a szubjektivitást elhagyó fordulatot, amelyet, mint láthattuk, „nem a *Lét és idő* álláspontjának megváltozása”-ként tekint. (Heidegger, 2003. 305.) Másrészt elméleti építkezését a harmincas évek elején minden bizonnyal befolyásolja elköteleződése a náci mozgalom mellett. A kérdés: milyen mértékben és hogyan?

A Fehér M. István (2009) opponensi véleményére adott válaszában Schwendtner megállapítja, hogy a *Lét és idő szinte* teljes következetességgel viszi végig azt a gondolatot, hogy az autenticitáshoz, a legsajátabb lennitudáshoz *elszigeteltség* szükséges. (Schwendtner, 2009. 51.)² „Az elszigeteltség nyilvánvalóvá teszi, hogy [...] a másokkal való *minden együttlét csődöt mond*, ha a legsajátabb lennitudásra megy ki a játék” (*Lét és idő*, 306. – kiemelés Sz. Cs.) Másrészt, hangsúlyozza Schwendtner, kivételt képez a mű 74. paragrafusára, a történetiségről szóló fejezet. Heidegger itt kijelenti, hogy a *Dasein* „lényegszerűen a másokkal való együttlétben egzisztál.” Ennek következtében „története együttes-történet, és mint *történelmi sors* határozódik meg. Ezen a közösség, a nép történetét értjük.” (*Lét és idő*, 442. – kiemelés az eredetiben)

Heidegger 1926-ban írja le ezeket a sorokat. Adódik a kérdés, hogy mennyiben hatott rá a létfilozófia megformálása idején a nemzeti szocialista mozgalom küldetéstudata, és saját szerepvállalása a hatalomra jutott náci mozgalom első két évében? A kérdés megválaszolására Schwendtner egy dinamikus filozófia-történeti koncepciót alkot, a „kihívás-válasz” logikáját. (Schwendtner, 2021. 81.) Ennek lényege, hogy egyfelől „ne tételezzünk sematikus kapcsolatot a kor szituációja és az adott filozófia között”, másfelől „filozófiai természetű, az adott kor filozófiai horizontjára vonatkoztatott válaszként fogjuk föl az illető gondolati teljesítményt.” (uo.) Schwendtner tézise, hogy „a *Heidegger gondolkodásában bekövetkezett fordulóponatok elsősorban nem belső filozófiai fejlődés következményei, hanem válasznak tekinthetők Németország és egyáltalán a Nyugat történelmi és ezzel összekapcsolódó szellemi fordulópontjaira*, illetve ezek Heidegger személyes életében való lecsapódásaira.” (Schwendtner, 2021. 86. – kiemelés az eredetiben)

A létfilozófia 1929 környékén kezd kibontakozni. Ebben az időszakban, ahogyan Schwendtner megállapítja, Heideggert „történelmi dimenziójú aktivizmus jellemzi.” (Schwendtner, 2013. 64.) Ekkortájt úgy gondolja, hogy az ember „mint világhétközi lény a létmegértése, a létre való nyitottsága következtében történelmi cselekvésre hivatott.” (uo.) A harmincas évek elejének történelmi változásai kedvezőnek tűnnek Heidegger számára. Olyannyira, hogy úgy érzi, neki magának is szerepet kell vállalnia a történelmi cselekvésben. 1933. április 21-én szinte egyhangúan választják meg a Freiburgi Egyetem rektorának. Miként a német értelmiség nagyobbik, talán túlnyomó része, Heidegger évek óta Hitler lelkes híve. A már-már patológiás felajzottság és megalomán küldetéstudat uralkodó érzületet képviselt a németiség körében Hitler hatalomra jutásának időpontjában, és még közel egy évtizedig. Az első világháború végén a fiatal Heidegger valósággal ujjongott a német háborús vereség láttán, mert lehetőségeket látott benne a Német Császárság korhadt intézményrendszerének megsemmisítésére. (Lásd Schwendtner, 2021; 2024) Most, másfél évtizeddel később hasonlóan

² Köszönettel tartozom Schwendtner Tibornak azért, mert rendelkezésemre bocsájtotta a Fehér M. Istvánnak adott válaszát kézirat formában.

gondolkozik, ám a tét számára már nem csupán Németország, hanem az egész Nyugat sorsa.³ Kiábrándító, ám ettől még igaz: a múlt század talán legnagyobb elméje mintegy két évre lelkes nácivá lényegül át. Jaspers *Filozófiai önéletrajzában* olvashatjuk, hogy amikor 1933 májusában egy politikai vitájuk során felháborodva megkérdi tőle: „Hogyan kormányozhatná egy olyan műveletlen ember, mint Hitler Németországot?”, Heidegger szemrebbenés nélkül rávágja: „A műveltség teljesen közömbös [...] nézve csak meg, milyen csodálatos a keze!” (Jaspers, 1998. 110. – id. Safranski, 2000. 334.) A Népszövetségből való kilépésről tartott ügyszavazás alkalmából mondott, „Felhívás a német diáksághoz” című 1933. nov. 3-i beszédében Heidegger felszólítja a lelkes diákokat: „Ne tantételek és 'eszmék' legyenek létetek szabályai. Maga a Führer az egyedüli német valóság és törvény ma és a jövőben.” (Heidegger, 1989. 180. – id. Safranski, 2000. uo.) November 30-án pedig, a tübingeni egyetemen tartott előadásában Heidegger az „új egyetemista” primitivitását magasztalja: „Primitívnek lenni azt jelenti, hogy az ember belső ösztöneire hallgatva ott áll, ahol a dolgok elkezdődnek, a primitivitás azt jelenti, hogy az embert belső erői hajtják. És mivel az új diák primitív, ő hivatott az új tudásigény valóra váltására. Épp azért, mert primitív, az új egyetemista hivatott arra, hogy megfeleljen a tudásigénynek.” (Heidegger, 1989. 177. – id. Safranski, 2000. 332.)

Gyakorlati rektori ténykedésével párhuzamosan Heidegger egy politikafilozófia kidolgozásába kezd, amihez kellő alapot adott aktivista létfilozófiája. Megkísérli olyan irányba fordítani a lét történetének drámáját, amelyben a németiség főszerephez jut. Ehhez persze át kell nevelni a német népet. Schwendtner szerint Heidegger egy „olyan nevelő államnak a létrehozását akarta előkészíteni, mely a német egyetem átalakításán alapul, és a német nép radikális átnevelését irányozza elő.” (Schwendtner, 2013. 54.) Fehér M. István amellet érvel, hogy Heidegger az új német egyetemet a szabadság és az egyéni felelősség alapján képzelte el, nem pedig egy totalitárius állam zsarnoki elnyomásának ideológiai eszközeként. (Fehér, 2009)⁴ Elméleti síkon ez akár igaz is lehetne. Mint láthatuk, a *Lét és idő* 74. paragrafusában Heidegger kijelenti, hogy a közös nyelv, a közös örökség talaján állva egy nép tagjai, pontosabban egy generáció, egy közös sorsnak kötelezhetik el magukat. Egyéni döntéseik így egy irányba mutathatnak. Szerencsésebb korokban ez nemes patriotizmust jelent, mint a magyar reformkor, vagy az 1956-os forradalom esetében. „A német hisztéria” azonban, hogy Bibó István terminusát alkalmazzuk, nem ilyen helyzetet képviselt. Ráadásul Heidegger gyakorlati intézkedései, amelyekkel otrombán, ügyetlenül

³ Az első világháború után az ún. *konzervatív forradalom* hívei, például Thomas Mann, Martin Heidegger, Ludwig Klages, Alfred Schuler, Gottfried Ben, Ernst Jünger, Carl Schmitt úgy vélték, a nyugati kultúra elfáradt és vérfrissítésre van szüksége. A harmincas évek elején többségük, akárcsak Heidegger, már a nácikban látta azt az erőt, amely megváltja majd a Nyugatot.

⁴ „Heidegger a rektori beszédben és másutt nagy erővel, szinte szélsőségesen hangsúlyozza a jövő nyitottságát, eldöntetlenségét (ld. pl. a rektori beszédet záró Platón-idézetet), ezzel az egyén felelősségét, szabadságát.”, írja Fehér M. István. (Fehér, 2009. 82.).

levezenyelte a *Gleichschaltung*-ot a freiburgi egyetemen, teljes mértékben elmentmondanak a „szabadság és egyéni felelősség” Fehér M. által említett eszményének. Egy év sem kellett ahhoz, hogy Heidegger körül elfogyjon a levegő. Nem a náccal való szembeszegülése miatt, ahogyan később állítja, hanem részben a náci párton belüli ellenfeleinek támadása miatt, részben az egyetemi vezetés konzervatív professzorainak az ellenállása folytán.⁵ Egy évnyi kudarcos és dicstelen ténykedés után Heidegger lemond a rektorátusról. Ezt követően fokozatosan visszavonul a politikától.

Tanítani továbbra is taníthat, a könyvei azonban mind nehezebben tudnak megjelenni. 1936-ban úgy dönt, hogy „a fő filozófiai műveit nem szánja többé az ő életidejében történő megjelenésre.” (Schwendtner, 2024. 145.) Meglepő módon ez a legcsekélyebb mértékben sem zavarja. Hallatlan energiával ír zseniális kéziratokat – *többszörre a fióknak*. Mint említettük, ezek nehezen értelmezhető, enigmatikus, olykor homályos szövegek. Az *Adalékok* Heidegger kívánságának megfelelően csak az életműkiadás előrehaladottabb pontján, az 1980-as évek végén jelenik majd meg. A Nietzsche-szemináriumokon (1936-1940) meglepő bátorsággal támadja a rasszizmust és a „biologizmust”. Innentől kezdődően a Gestapo megfigyelés alatt tartja.

A SEYN FILOZÓFUSA

1936/37 táján *éles fordulat következik be a létfilozófiában*. „Az 1929-től tapasztalt filozófiai aktivizmus”, állapítja meg Schwendtner, ekkor „az ellenkezőjére fordult, az eseményre (*Ereignis*) való előkészítő várakozássá változott.” (Schwendtner, 2013. 57.)⁶ Hitlert 1938-ban már a „planetáris főbűnözők” közé

⁵ A „létező náciizmus” ugyanakkor minden bizonnyal jelentősen különbözhetett attól, ahogyan Heidegger az íróasztalánál elképzelte magának a nemzeti szocialista mozgalmat, valamint saját szerepét a náci államban. Magánemberként antiszemita volt, (vö. Schwendtner, 2013. 62.) mint a német értelmiség jelentős, talán nagyobbik része. *filozófiája alapján* ugyanakkor az első pillanattól elutasította a náci rasszizmusát. Már 1930 elején a „biologizmus vakságáról” beszél ezzel kapcsolatban, „az ember történeti egzisztenciális alapvalóságával szemben.” (GA 36/37. 211. – id. Schwendtner, 2013. 62.) Schwendtner rámutat, Heidegger naplóiban jól követhető, hogyan válik egyre kritikusabbá a náci állam nacionalizmusával és militarizmusával szemben: „Ahol egy nép öncélként tétéleződik, az egoizmus gigantikussá fokozódik, [...] a lét vaksága sivár és durva 'biologizmus'-ba bújik, amely a szájhósködést segíti elő.”, írja. (GA 94. 233. – id. Schwendtner, 2024) Ismét csak nem humánumból, hanem a filozófiájából következnak ezek a mondatok.

⁶ Schwendtner (2021) amellett érvel, hogy a lételméleti gondolkodást, közelebről azt, hogy Heidegger a „történelmi dimenziójú aktivizmusból” a másik végletbe, szinte apatikus passzivizmusba csapott át, jelentős mértékben motiválta az, hogy Heidegger elhárítsa a saját, és részben talán népe felelősségét a náciizmus bűneiért. Az ilyen típusú állításokat természetükből fakadóan lehetetlen bizonyítani. A vita kedvéért tegyük fel azonban, hogy így van. A kérdés az, hogy mi ennek a jelentősége a kész mű szempontjából? (A filozófiatörténeti jelentőségét természetesen nem vitatom.) Érvényteleníti-e a késői életművet filozófiai értelemben az, hogy morális szempontból elfogadhatatlan lelki folyamatok inspirálták, nevezetesen a felelősség elhárítása.

Az inspiráció minden alkotó esetében, hogy úgy mondjuk, magánügy. Úgy gondolom, filozófiai szempontból érdektelen, hogy Heidegger esetleg nem csupán autochton okok folytán váltott át a lét-

sorolja naplójában. (vö. GA 69. 78.; GA 96. 40. – id. Schwendtner, 2013. 60.; 2023. 128.) Nem sokkal később – természetesen ugyancsak nem a nyilvánosságnaak szánva – kidolgozza a világ első totalitarizmus-elméletét, amelyben a náci államot éppúgy a létfejtés és az emberi machináció (*Machenschaft*) félresikerült próbálkozásaként értelmezi, mint az orosz bolsevizmust és az angol-száz liberális kapitalizmust. *A németiség azonban továbbra is a kiválasztott nép marad.* Saját magát, mint láthattuk, „a lét írnoának” tartja. „Ki a jövőbeli ember, feltételezve, hogy ő még egy történelmet alapít? Válasz: az utolsó isten eljövetele csendjének őrzője – a lét igazságának alapító őre.” (GA 94. 334. – id. Schwendtner, 2024)) Úgy gondolja, küldetése a már említett „másik kezdet” előkészítése, amely új alapításul szolgálhat a kiüresedett nyugati kultúránaak. Ez a „másik kezdet” talán 200 vagy 300 év múlva jön majd el. Ennyi időnek kell eltelnie addig, amíg „az első németek” (ki más?) meghallják a lét szólitását.

A történelem azonban ismét közbe szól. A német összeomlás – minden bizsonnyal Heidegger magát is meglepő – következménye az lesz, hogy hamarosan *újra döntő erővel* képes hatni az európai filozófiára. Francia filozófusok sora keresi fel, akik tapintatosan nem próbálják színvallásra kényszeríteni ⁷33/34-es szerepvállalását illetően.⁷ Heidegger létfilozófiája a háborút követően 1947-ben,

történelmi gondolkodásra, hanem az önfelmentés vágya is motiválta. Számunkra ennek elsősorban morális jelentősége van, másodsorban alkotáspszichológiai és filozófiatörténelmi. *De nem filozófiái.* Úgy vélem, Freud és a kokain esete itt megvilágító erejű lehet. A Freud–Fliess-levelezésből és más forrásokból arra lehet következtetni, hogy az 1890-es években Freud gondolkodási fegyelmét a kokain erősen rombolta, kritikái érzékét olykor szinte teljesen kikapcsolta, ráadásul nagyzási hőbortot eredményezett nála. Minden attól függ azonban, hogy a kész produktumot, Freud pszichoanalízisét hogyan ítéljük meg. Ha a 20. század egyik legjelentősebb eszmerendszerét látjuk benne, akkor így kell fogalmaznunk: Freud kreativitását, munkabírását és magabiztosságát a pszichoanalízis alap-tételeinek megformálása idején, az 1890-es évek második felében az Európában az egy évtizeddel korábban elsősorban általa propagált „varázsszer”, a kokain jelentősen növelte. Freud kreativitását erre redukálni azonban éppolyan meddő próbálkozás, mint Balzac regényíró kvalitásait mértéktelen kávéfogyasztására, vagy Schiller alkotóképességét állítólagos rothadtalma-szolgáltatására vezetni vissza. Egy másik példa filozófiatörténelmi, nevezetesen William James esete. Aldous Huxley a hallucinogén szerek és William James kapcsolatáról írva Bergsonra hivatkozik. „Bergson, amikor megvédte [William] Jamest azokkal szemben, akik elítélték kéjgázás kísérletei miatt, leszögezte, hogy a vegyszer nem okozója volt James figyelemre méltó metafizikai élményeinek, csupán alkalmat adott rájuk.” Hogy hogyan tesz szert valaki ihletre és inspirációra, az a produktum (tudományos elmélet, műalkotás vagy üzleti modell) értéke, relevanciája szempontjából irreleváns. Van, aki megálmodja a teória magját, mint Kekulé a benzolgyűrű szerkezeti modelljét; van, aki a Szentlélek metaforája inspirál, mint Keplert a bolygók mozgástörvényeinek kidolgozásánál, vagy pszichotróp anyagok, mint Thomas de Quincyt, Poet, Baudelaire-t, Rimbaud-t és még sokakat az ópium, Steve Jobsot és Ken Kesey-t az LSD és így tovább.

Ha a fenti analógiát Heideggerre alkalmazzuk, azt mondhatjuk, lehetséges, hogy Heidegger „jellemhibából” hozta létre a lételméletet. Azonban a kész elmélet, a *Sein* és a *Dasein* – a *Lét és idő*höz képest – megváltozott viszonyát felvázoló léttörténelmi gondolkodás, filozófiái ereje ettől teljes mértékben független.

⁷ Mint Schwendtner (2013) rámutat, Amerikába emigrált egykori tanítványa, Herbert Marcuse ugyanakkor 1946-ban magánlevélben nyomatékosan kéri tőle, hogy ítélje el nyilvánosan a náciizmust.

Úgy vélem, Heideggernek itt látszólag egyszerű dolga van, nem kellene mást tennie, mint előhúzni a fiókból totalitarizmus-elméletét. Netán, ha végképp el akarná kerülni az esetleges kényelmetlenségeket, akkor csak annak a náciizmusra és a bolsevizmusra vonatkozó részét. Heidegger azonban nemet mond. Ha nyilvánosan is elhatárolná magát a náci rezsimtől, írja Marcusénak, úgysis

a már idézett *Humanizmus-levél*lel debütál. A mű leszámol a „hamis humanizmussal”, a „szubjektizmussal”, vagyis a szubjektumot a középpontba állító filozófiával. „A metafizika elzárkózik annak az egyszerű lényegi ténynek [Wessensbestand] a belátásától, hogy az ember csak akkor létezik [west] önnön lényegében, ha a lét szólítja. Csak e megszólításból 'volt' ['hat'] képes rálelni arra, amiben lényege lakozik. [...] A lét világló tisztásában [Lichtung] állást nevezem az ember ek-szisztenciájának.” (Heidegger, 2003. 301.) Heidegger nagyobb méltóságot kíván adni az embernek, mint a korábbi humanizmusok. A *Daseinnak* nem az uralomra kell alapoznia méltóságát, hanem arra, hogy ő a lét igazságának az őre. „[...] méltóságát az adja, hogy maga a lét kell, hogy igazságának igazába [Wahrnis] hívja. [...] Az ember léttörténeti lényegében az a létező, melynek léte mint ek-szisztencia abban áll, hogy a lét közelében lakozik. Az ember a lét szomszédja.” (Heidegger, 2003. 316.) Heidegger a *Humanizmus-levél*ben többféle alakban is leírja döbbenetes erejű metaforáját, amely az egész késői mű szlogenje lehetne: „Az ember nem a létező ura. Az ember a lét pásztora.” (Heidegger, 2003. 316.) Pásztorra abban az értelemben, hogy az ember „a lét által a lét igazságába 'vetett', hogy ily módon ek-szisztálva a lét igazságát óvja, hogy így a lét fényében az a létező mint létező, amely van, megjelenjék.” (Heidegger, 2003. 307.)

A következő két évtizedben a *Humanizmus-levél* és Heidegger késői művei nagy erővel hatnak majd a francia filozófia meghatározó szereplőire, Merleau-Pontyra, Foucault-ra, Barthesra, Deleuze-re és Derridára, továbbá a nyolcvanas években fellépő új francia fenomenológus nemzedékre (Marc Richir, Jean-Luc Marion, Dominique Janicaud, Jean-Luis Chrétien). A korai főmű vaktító fényvel világította meg az emberi létezés alapszerkezetét, és abban a szabadság meghatározó szerepét. Heidegger most ugyanazzal a szuggesztív erővel ábrázolja az ember másodhegedűs voltát a lét drámájában, a *Dasein* kiszolgáltatottságát a létnek és a történelemnek. Lényegében minden a léten múlik, nem pedig az emberen. Nemcsak az igazság, hanem a gonosz és a jó is a lét, és nem az ember szintjén dől el. Aminek borzalmas következménye az lenne, *már ha igaz volna*, hogy nem a haláltáborok ölnek, és nem is azok, akiknek a döntéseire felállították a haláltáborokat, hanem a lét maga: „[...] amikor az ember mint szubjektum az elutasítás értelmében semmisít meg”, akkor „A lét mint lét semmit. [...] Csak a lét biztosítja az üdv számára a kegyelemteli megnyílást és a rettenetes számára az átok előnyomulását.” (Heidegger, 2003. 331.)

mindenki csak azzal vádolná, hogy mentegeti magát, ahogyan azok, akik teljes szívükből azonosultak a náccal.

A rektori időszakáról pedig ezt írja a háború után egy hivatalos összefoglalóban (*A rektorátus 1933/34. Tények és gondolatok*): „A rektorság arra jelentett kísérletet, hogy a hatalomra jutott 'mozgalomban', túl annak minden fogyatékosságán és durvaságán, a távolba mutató perspektívát lássuk – azt, ami egy napon talán a németeknek Európa történeti lényege köré való összegyűlést eredményezhetné.” (Heidegger, 1992. 98.) Mint Schwendtner megállapítja, Heidegger lényegében ugyanazzal a tartalommal beszél itt a német küldetésről, mint '33-34-es rektorsága idején.

1949-ben tartott egyik brémai előadásában irritáló szenvtelenséggel sorolja be a náci halálgyárakat a „motorizált táplálkozásipar” és a hidrogénbombával való kísérletezések mellé: „A földművelés most nem más, mint motorizált táplálkozásipar, lényegében ugyanaz, mint a hullákkal való foglalatосkodás a gázkamrákban és a megsemmisítő táborokban, ugyanaz, mint országok blokádja és kiéheztetése, ugyanaz, mint a hidrogénbombával való foglalatосkodás.” (GA 79. 27. – id. Schwendtner, 2023. 129.) Később pedig ezt mondja: „Százvezrek hálnak meg tömegesen. Meghálnak egyáltalán? Elpusztulnak. Megölik őket. Meghálnak ők? Hullákkal való foglalatосkodás állományának darabjaivá válnak. A megsemmisítő táborokban észrevétlenül likvidálják őket.” (GA 79. 56. –Schwendtner, 2023. uo.)

HEIDEGGER ÉS AZ ÖKOFILOZÓFIA

Ám Heidegger a fentiek ellenére is a múlt század talán legnagyobb hatású gondolkodója. Ahogyan két évtizeddel korábban a *Lét és idő* pályájára állította a szabadság *par excellence* filozófiáját, a 20. századi egzisztencializmust, a *Humanizmus-levél* hasonló módon ad kezdő lökést az *alany végét* hirdető filozófiáknak, az '50-es évek strukturalizmusának, majd a '60-as, '70-es évek posztmodernjének. A létfilozófia jelentőségét azonban, úgy gondolom, elsősorban mégsem ez biztosítja, hanem az, hogy képes megmutatni valamit a létnek és a természetnek abból a ragyogásából, amellyel két és félezer évvel ezelőtt azok számára bírt, akik elindították a lét hatalmas vállalkozását, a Nyugat lenyűgöző kalandját. Heidegger szembeállítja a korai görög filozófia természet-, és létfelfogását a mi létfelfogásunkkal, azzal az attitűddel, amellyel a nyugati ember a *létezők és a természet feletti uralomra tör.* „Még az is lehet, hogy a természetnek az az oldala, amely az ember technikai uralma felé fordul, éppen hogy elrejti lényegét.”, olvashatjuk a *Humanizmus-levélben* (Heidegger, 2003. 302.).

Mit jelent a preszókratikusok léttapasztalata, mit jelent a lét mint „adódás” (*Es Gibt*), „engedés” (*lassen*) esemény, temporális és térben történő feltárulás, keletkezés, kinyílás, a lét mint minden létező tisztása, beleértve az embert is? A heideggeriánus öko-filozófia, amit néhány éve Lányi András (2018) mutatott be a hazai közönségnek, jó példa erre a létfelfogásra. A heideggeri „lenni hagyás” mint „óvó gondoskodás központi szerepet kap a heideggeriánus öko-filozófusok gondolkodásában”, írja Lányi. (Lányi, 2018. 79.) Leslie Paul Thiele-t idézi: „Szabadnak lenni a szó heideggeri értelmében azt jelenti, felszabadítani azt, ami más, oly módon tárni fel a világot, hogy megőrizzük különbözőségét. [...] az emberi szabadság és méltóság forrása nem a létezők uralása és birtoklása, hanem hogy létükről tanúságot teszünk.” (Lányi, 2018. 133., 134., vö. 139) Thiele többek között *A műalkotás eredetére* hivatkozik, amelyben Heidegger szembeállítja egymással a műalkotást és a természet tudományos-technikai eltárgyasításának attitűdjét.

„A szín felragyog és csak fényleni akar. Ha hozzáértően rezgészámokra bontjuk, máris elillan. Csak akkor mutatkozik meg, ha nem fedjük fel és nem magyarázzuk. A föld így áll ellen minden behatolásnak. Minden számítgató erőszaktételt rombolásba fordít. Ha ez az erőszakos behatolás – a természet tudományos-technikai eltárgyasításának formájában – az uralom és a fejlődés látszatát keltheti is, ez az uralom akkor is csak az akarat tehetetlensége marad. Szabad világlásában a föld csak ott jelenik meg, ahol úgy értődik és őrződik, mint ami lényegét tekintve feltárhatatlan marad, ami nem engedi feltárni magát, azaz állandóan magába rejtezik”. (Heidegger, 1988. 75. sk.)

KONKLÚZIÓK

Heidegger érzéketlen géniusza volt a huszadik századi gondolkodásnak. Mégis elemi erővel volt képes befolyásolni a gondolkodásunkat. Nietzsche ezt írja a *Bálványok alkonyában*: „Ahhoz, hogy az ember egyedül élhessen, állatnak vagy istennek kell lennie – mondja Arisztotelész. A harmadik esetet nem említi: amikor az embernek mindkettőnek kell lennie – vagyis filozófusnak.” (Nietzsche, 2015, 7.) Ludwig Binswanger, a *Lét és idő* filozófiáján alapuló daseinanalitikus terápia atyja, a szeretetről szóló könyvének 1943-as előszavában ezt írja: „[...] a Heidegger és közöttem lévő eltérések nem annyira abból erednek”, hogy én Heideggeri lételméletét „antropológiailag értelmezem” – ezzel vádolja ugyanis Heidegger – , „mint inkább abból, hogy éppen ellenkezőleg, *ontológiailag* [...] próbálok megérteni a szeretetet.” (Binswanger, 1993. 5. – kiemelés az eredetiben). A *Lét és idő* számára a szeretet valóban idegen fogalom. Heidegger egyszerűen nem tartja relevánsnak ontológiailag, a fundamentális ontológia kozmikus perspektívájából a szeretet jelentősége eltörpül. Voltaképpen igaz ez a kései filozófiára is.

Másrészt a Heideggert követő öko-filozófusok megmutatták: hogy számot vetünk-e lenyűgöző életművével, annak korántsem csupán elméleti jelentősége van. Fajunk továbbélése áll vagy bukik azon, hogy fel tudunk-e venni egy realisztikusabb, bölcsőbb, szelídebb attitűdöt a léttel és a természettel szemben. Képesek leszünk-e elfogadni véges lény mivoltunkat, vagy bornírt módon továbbra is azt képzeljük, hogy a létezők feletti uralomra vagyunk hivatottak? Heidegger szavaival: belefulladunk-e „az akarat tehetetlenségébe”, vagy „a lét pásztoraként” engedjük a létet létezni, önmagából kibomlani, túlsorduló bőségében pillanatról pillanatra kiáradni, úgy viszonyulni hozzá, ahogyan a Nyugat bölcsőjét ringató korai görögség tette?

IRODALOMJEGYZÉK

Martin Heidegger művei

GA = *Gesamtausgabe*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main

Heidegger, Martin 1989. *Martin Heidegger und das „Dritte Reich“. Ein Kompendium.* (ed. Bernd, Martin) Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Martin Heidegger: Levél a „humanizmusról”, in: uő. Útjelzők, Budapest: Osiris, 2003. (Ford. Bacsó Béla), 293-334.

Martin Heidegger 1988. *A műalkotás eredete.* Ford. Bacsó Béla. Budapest: Európa.

Martin Heidegger 2003. Bevezetés a 'Mi a metafiziká?'-hoz, in: uő. Útjelzők, Budapest: Osiris, (Ford. Vajda Mihály), 335-350.

Martin Heidegger: *A rektorátus 1933/34. Tények és gondolatok (1945).* ford. Fehér M. István. Bp., Kossuth Kiadó, 1992.

Heidegger, Martin 1998. Előszó Hölderlin költészetének olvasásához. In: uő. *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez.* Ford. Szabó Csaba. Debrecen: Latin Betűk.

Martin Heidegger: *Lét és idő*, Budapest: Osiris, 2004, (ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István).

Martin Heidegger: *GA 65 Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis).* Szerk. F.-W. von Herrmann. Frankfurt am Main: Klostermann, 1989.

Martin Heidegger: *GA 16 Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges. 1910/1976,* hrsg. von H. Heidegger, Klostermann, Frankfurt am Main, 2000.

Martin Heidegger: *GA 36/37 Sein und Wahrheit.* Hrsg. von H. Tietjen. Frankfurt am Main, Klostermann, 2001.

Martin Heidegger: *GA 79 Bremer und Freiburger Vorträge,* hrsg. von P. Jäger, Klostermann, Frankfurt am Main, 2005.

Martin Heidegger: *GA 94 Überlegungen II-VI (Schwarze Hefte 1931-1938)* hrsg. von P. Trawny, Klostermann, Frankfurt am Main, 2014.

Martin Heidegger: *GA 96 Überlegungen XII-XV (Schwarze Hefte 1939-1941)* hrsg. von P. Trawny, Klostermann, Frankfurt am Main, 2014.

Martin Heidegger: *GA 97 Anmerkungen I-V. (Schwarze Hefte 1942-1948)* hrsg. von P. Trawny, Klostermann, Frankfurt am Main, 2014.

Egyéb irodalom

Binswanger, Ludwig 1993. *Grundformen und Erkenntnis menschlichen Daseins.* Heidelberg: Asanger.

Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): *Környezet és etika.* Budapest: L'Harmattan, 2005.

Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság.* Budapest: Osiris, 2000.

Michael Zimmermann 2005. Heidegger és a mélyökológia kapcsolatának újragondolása. In: Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): *Környezet és etika.* Budapest: L'Harmattan.

- Fehér M. István 2009. Fenomenológia, tapasztalat, szabadság. *MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE* 53 (1-2), 1-95.
- Jaspers, Karl 1998. *Filozófiai önéletrajz*. Ford. Bendl Júlia. Ford. egybevetette Mezei Balázs. Budapest: Osiris.
- Lányi András 2018. Miért nem éhes a Dasein Heideggernél? Heidegger és a mélyökológiai mozgalom. *Korunk* 29 (1), 75-84.
- Nietzsche, Friedrich 2015. *Báránnyok alkonya, avagy hogyan filozofálunk kalapáccsal*. Ford. Horváth Géza. Budapest: Helikon.
- Safranski, Rüdiger 2000. *Heidegger. Egy némethoni mester. Heidegger és kora*. Ford. Rác Péter, Schein Gábor, Tatár Sándor. Budapest: Európa.
- Schwendtner Tibor 2009. *Válasz Fehér M. István, Weiss János és Ullmann Tamás opponensi véleményeire*. (Kézirat)
- Schwendtner Tibor 2013. Újraértelmezés a fiókban: Heidegger náciizmuskritikája 1935-40. *MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE* 57, (2), pp. 53-66.
- Schwendtner Tibor 2019. A válság szerepe a fiatal Heidegger gondolkodásában. *MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE* 63(2), pp. 92-105.
- Schwendtner Tibor 2021. Filozófiatörténet – politika – életrajz: Heidegger életművének paradigmatis értelmezési módjai. *ERDÉLYI MŰZEUM* 83 (4), pp. 76-89.
- Schwendtner Tibor 2023. Egzisztenciafilozófia volt-e valaha a *Lét és idő*? In: *Klasszikus egzisztencializmus*. Szerk. Olay Csaba, Budapest: L'Harmattan Kiadó, 45-59.
- Schwendtner Tibor 2023. „Elnémulni nem szeretnék még. A hallgatás azonban szükséges.” Heidegger 1945 után In: Daróczy, Enikő; Laczkó, Sándor (szerk.) *A felelősség*. Szeged: Státus Könyvkiadó, Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, Magyar Filozófiai Társaság, 122-132.
- Schwendtner Tibor 2024. Politikai aktivizmustól a történelemfilozófiáig: Heidegger az 1930-as évek közepén. In: Vörös, Kata; Fenyves, Katalin (szerk.) *A mindenség megismerése. Tanulmányok a 70 éves Gábor György tiszteletére*. Budapest: Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem (ORZSE), pp. 226-237.
- Vajda Mihály 1993. *A posztmodern Heidegger*. Budapest: T-Twins Kiadó, Lukács Archívum, Századvég Kiadó.